

24. Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939-1978 рр. / П. Костик. – Львів: Вища школа, 1980. – 165 с.
25. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979 рр. Збірник документів. – К.: Політвидав України, 1980. – 546 с.
26. Західня Україна під большевиками. IX.1939-VI.1941 / За ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк: Америка, 1958. – 348 с.
27. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
28. Домбровський А. Промовила братня кров / А. Домбровський // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 21 серпня.
29. Украинские Карпаты. История. – К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.
30. Сливка Ю.Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю.Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т.1. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – С.5-25.
31. Коваль М.В. Тотальна війна на знищення / М.В. Коваль // Історія України. Нове бачення. Т.2. – К.: Україна, 1996. – С.69-82.
32. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. / В.С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – М., 1989. – №2. – С.26-44.
33. Бугай М.Ф. Депортації з України в 30-50-і роки / М.Ф. Бугай // Український історичний журнал. – К., 1990. – №10. – С.32-38.
34. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.1 / Відп. ред. Я. Лялька. – Львів: Просвіта, 1993. – 800 с.
35. Білецький О. Тіні минулого в світлі подій / О. Білецький // Час. – Чернівці, 1992.
36. Семкович Л. Село / Л. Семкович. – Львів: Каменяр, 1999. – 183 с.
37. Сеньків М.В. З історії соборності українських земель. 1917-1945 рр. / М.В. Сеньків. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 163 с.

Сеньків М. В. К вопросу о коллективизации западноукраинского села в довоенный период (1939-1940 гг.)

В статье отражена политика советской власти относительно западноукраинского крестьянства в довоенный период. Показано, что в политическом отношении с помощью коллективизации крестьянских хозяйств советская власть пыталась придушить национально-освободительное движение, а в экономическом – создать крепкий механизм контроля за производством и распределением сельскохозяйственной продукции, заложить подпочву тоталитарной системе. Проанализированы пути, методы и средства коллективизации.

Ключевые слова: западноукраинское село, крестьянство, коллективизация, национально-освободительная борьба, советский режим, сопротивление.

Sen'kiv M. V. The question of collectivization in the West-Ukrainian village during the pre-war period (1939-1940)

In the article the policy of soviet power is reflected in relation to a westukrainian peasantry in a pre-war period. It has been shown that in a political relation with the help of collectivization of peasant economies soviet power tried to strangle national liberation motion, and in economic – create the strong mechanism of control after a production and distributing of agricultural produce, to pawn subsoil the totalitarian system. Ways, methods and facilities of collectivization, are analysed.

Key words: West-Ukrainian village, peasantry, collectivization, national liberation fight, soviet mode, resistance.

УДК: 94(477.64)“1941”

В. М. Мороко

ДНІПРОГЕС: ЧОРНИЙ СЕРПЕНЬ 1941 РОКУ

Розглядаються обставини висадження Дніпровської гідроелектростанції в перший день оборони Запоріжжя в серпні 1941 р. Автор доходить висновку, що підриє станції, наслідком якого стали значні людські втрати, був необґрунтованим.

Ключові слова: Дніпрогес, висадження греблі, тоталітарна система, катастрофа

Уже давно відгриміла радянсько-німецька війна 1941-1945 рр. все ще не стала, принаймні на значній частині пострадянського простору, об'єктом лише безстороннього аналізу істориків. Вигідну для себе інтерпретацію її подій у боротьбі за електоральні симпатії використовують політичні сили різного ідеологічного спрямування.

Останнім часом в Росії, а затим і в Україні, під владним патронатом активізуються спроби здійснення своєрідного реваншу в оцінці війни. Під гаслом: «Не дозволимо переписувати історію» прагнуть зберегти в недоторканності колишній погляд на драму першої половини 40-х років ХХ ст. При цьому часто мова йде про повернення навіть не просто до радянського, а ще дохрущовського, сталінського варіанту історії війни.

Це особливо помітно на регіональному рівні. В областях Півдня і Сходу України коштом місцевих громад регулярно, кожні 5 років, готуються об'ємні ювілейні видання. З прогресом у царині поліграфії вони виглядають все ошатніше. Але до підготовки цих видань історики, як правило, не допускаються. Свій погляд на часи воєнного лихоліття пропонують ветерани, яких представляють як краєзнавців, та численні полковники у відставці.

Ілюстрацією до вищевказаного може слугувати дискусія, що розгорілася навколо питання про підрив Дніпрогесу у серпні 1941 р. Місцева влада дещо несподівано надала оцінкам здавалося б локального епізоду війни політичного забарвлення, почала ділити тих, хто розглядав проблему, на «своїх» і «чужих». З огляду на це, а також виходячи з того, що у драмі на Дніпрі як у краплині води відбилася сутність ставлення сталінської держави до своїх громадян, вважаємо за доцільне зупинитися на тих подіях.

Протягом багатьох десятиріч аж до років перебудови про підрив Дніпровської гідроелектростанції та його наслідки або ж мовчали, або повідомляли дуже своєрідно. Мовляв, викликана руйнуванням греблі потужна повінь знищила багатьох гітлерівців.

Ось як, наприклад, писали про це в книзі, автори якої у 1976 р. були удостоєні Шевченківської премії в галузі літератури: «Гігантський водоспад ринув вниз по Дніпру. Він змив декілька наведених через ріку німецьких переправ, потопив чимало фашистських підрозділів, які забралися в плавні» [1, с.31].

Але на обох берегах Дніпра були не тільки і не скільки німці. Питання яким чином водна стихія обирала жертви за національною ознакою із зрозумілих причин публічно поставити ніхто не наважувався.

Одинокий голос правди подав тоді не історик, а письменник, захищений авторитетом «Прапороносців», Олесь Гончар. У 1960 р. вийшов друком його роман «Людина і зброя». Твір, як відомо, у значній мірі автобіографічний. В останні дні страшного літа студент-доброволець Гончар був недалеко від Запоріжжя в окопах на лівому березі Дніпра під Дніпропетровськом. Тож писав не за чутками.

Процитуємо рядки роману: «Ще кілька тижнів триматиметься Запоріжжя... Але рани Дніпрогесу уже не закрити. День і ніч клетотатиме рана, і заголосить затоплювана, тонуча в нежданих розливоводах вся понизова частина міста, до жажіття війни доєднається жажіття стихії: стримувані води підуть на плавні потопом, несподівана повінь топотиме застрялі у плавнях війська, людей, техніку, а вище, на обмілілому озері, коли спаде вода, вирине старий Кічкас, вилізуть один за одним з води чорні, зеленим слизом покриті пороги, вилізуть і заревуть на всю Україну» [2, с.240].

Лише з кінця 80-х рр. виявилось можливим писати про трагедію об'єктивно. Першою ластівкою стало дослідження А. Румме, опубліковане в московському журналі «Социологические исследования» під промовистою назвою «Скажіть людям правду» [3]. Прикметно, що автора вказаної статті до вивчення питання підштовхував особистий мотив. Його дід був серед тих, хто загинув тоді на Хортиці. Однак в подальшому тема окремо не розроблялася. Очевидно, на тлі грандіозних катаклізмів Другої світової війни запорізький масштаб видавався недостатньо значним для того, щоб привернути увагу. Чорний серпень в запорізькому Придніпров'ї став предметом розгляду головним чином в публікаціях авторів з регіону (*Див. наприклад* [4, 5]). При цьому продовжувала зберігатися й тенденція на замовчування події. Так, в доволі ґрунтовній статті про оборону Запоріжжя С. Тараненко знаходимо погодинну хроніку 18 серпня, аналіз дій всіх підрозділів, що захищали місто [6]. Але підрив Дніпрогесу в ній лише побіжно згадується як факт, що мав місце.

У висвітленні того, що трапилось в перший день оборони Запоріжжя маємо протилежні оцінки як доцільності підриву греблі гідроелектростанції, так і викликаних цим висадженням втрат, перш за все людських.

Руйнування Дніпрогесу і його наслідки мали б виправдання, коли б дійсно, як це стверджувалося десяти років і стверджується почасти і сьогодні, без висадження греблі Запоріжжя не вдалося б утримати. Ще в березні 1942 р. письменник С. Голованівський змалював епічну картину битви за Запоріжжя. Радянські воїни були схожі на левів і стояли непохитно. Втрати гітлерівців сягали астрономічних цифр. Але їх генерали не шкодували людської крові і перекиваючи закривавленими тілами своїх солдат Дніпро знову й знову кидали в ріку нові полчища. Щоб зупинити ворога й довелося підірвати гідроелектростанцію [7, с.171-172]. Цей опис став своєрідним дороговказом для тих, хто в подальшому звертався до проблеми. І навіть в публікаціях вже у пострадянській Україні зустрічаємо екзотичні висновки на кшталт тих, що знаходимо у побудованій на некритичній довірі до спогадів розповіді поважного журналіста про запорізьких «панфіловців» – бійців однієї з батарей зенітно-артилерійського полку, який прикривав Дніпрогес. Затримавши на 10 годин ворога на правому березі, ці міфічні герої дозволили висадити греблю, що, своєю чергою, зірвало далекосяжні стратегічні плани гітлерівців і визначило не багато не мало, долю війни в цілому [8].

Однак об'єктивний аналіз свідчить про інше. Виходом до Дніпра в районі Запоріжжя – Дніпропетровська гітлерівці завершили чергову операцію. Надалі свої зусилля вони зосереджували на подоланні оборони Південно-Західного фронту, що захищав Київ. Звичайно, ворог був не проти у разі відсутності опору просунутися далі і в полосу Південного фронту. Так, 25 серпня гітлерівці захопили Дніпропетровськ, який лежав на правому березі Дніпра і, отже, не був прикритий, як Запоріжжя, потужною водною перепорою.

Але надзвичайних зусиль противник докладати не збирався. Про це говорить і хроніка бою 18 серпня. Вийшовши до Запоріжжя двома дивізіями, позиції захисників правого берега німці вранці того дня мляво атакували декількома танками, за якими йшло до батальйона піхоти. З цим наступом справився лише батальйон НКВС. За радянськими даними гітлерівці втратили декілька десятків солдат і два танки [5, с.4]. Ці

цифри самі по собі дозволяють оцінити масштаб бою. Зробивши пізніше ще одну невдалу спробу збити оборонців з їх позицій, німці надалі заспокоїлися.

За три години до підризу Дніпрогесу при прямому влучанні снаряду від детонації вибухнув замінований міст, що з'єднував Хортицю з лівим берегом. У пастці на острові залишилося 400-500 бійців 274 радянської дивізії. Німці по неушкодженому мосту через Старий Дніпро пройшли на острів, захопили його північну частину й воїни дивізії вели з ними важкий бій.

Але вибух мосту polegшив завдання захисників міста. Надалі на лівий берег можна було потрапити лише через греблю Дніпрогесу. Її вузьке полотно прострілювалося батареями двох радянських полків. «Кавалерійський» наскок німців на греблю відбили і на кінець дня 18 серпня безпосередня загроза захоплення міста була вже відведена.

Таким чином реконструкція подій 18 серпня дозволяє стверджувати однозначно – версія про те, що висадженню Дніпрогесу не було альтернативи й воно диктувалося жорстокими реаліями війни, не має під собою підстав. Потужний вибух, що підняв у повітря більше ніж четверту частину греблі (135 із 600 м) пролунав після 20 години і виявився повною несподіванкою для командування фронту.

У бойовому донесенні від 19 серпня штабу Південного фронту Верховному Головнокомандуючому зазначалося: «Як встановлено слідством, висадження греблі і Дніпровської ГЕС здійснено без дозволу, самочинно підполковником Петровським і представником Генштабу начальником окремого науково-дослідного військово-інженерного інституту (м. Москва) військовим інженером 1-го рангу Єповим, який на попередньому слідстві показав, що він особисто дав розпорядження здійснити вибух, пояснюючи тим, що отримав вказівку від начальника Відділу військово-інженерного управління штабу Південного фронту підполковника Петровського. Петровський на попередньому допиті заявив, що такого наказу він не давав. Петровський і Єпов заарештовані, провадиться слідство. Передчасне висадження мосту (що з'єднував Хортицю з лівим берегом – В. М.) і греблі ускладнило обстановку бою, викликало непотрібні жертви (підкреслено нами – В. М.), polegшило ворогу умови форсування р. Дніпро» [9, арк. 95].

Але чи могли вказані «злочинці» самочинно взяти на себе величезну відповідальність? Зрозуміло, таке припущення було б за межами здорового глузду. Очевидно, вони виконували наказ. Чий? Згідно зі спогадами начальника інженерного управління Південного фронту полковника Шифрина командування фронту виключало саму можливість руйнування греблі. Проте Шифрин дотримувався іншої думки й по спецз'язку повідомив про ситуацію начальника Головного військово-інженерного управління. Наступного дня інженерне управління фронту отримало підписану Й. Сталіним й начальником Генштабу Б. Шапошниковим шифрограму: «У випадку крайньої потреби дозволяється здійснити висадження Дніпрогесу» [10]. На перший погляд видається неймовірним, що розпорядження надійшло «через голови» командування фронту, яке про нього нічого не знало. Однак подальша благополучна доля підризувачів, на якій зупинимось нижче, сумніви знімає.

Через два дні після отримання шифрограми транспортними літаками з Москви доправили 20 т толу, який під наглядом О. Петровського і Б. Єпова заклали в тіло греблі.

Що далі – відомо. Надмірна нервозність, страх, у якого, як відомо «очі великі», а не військова необхідність визначили долю Дніпрогесу. Почалося з недовіри Москви до командування фронту, а завершилося підпалом бікфордова шнура наділеними надзвичайними повноваженнями визначати «крайню потребу» «стрілочниками». Останні до того ж грубо прорахувалися у кількості потрібної вибухівки. Внаслідок цього в тілі греблі утворився прорив в'ятеро більший від того, який планувався.

Оскільки підготовка висадження греблі була глибоко втаємничена, військові та цивільне населення виявилися захоплені ним зненацька. Ревуча маса води, що обвалилася з висоти 38 метрів, вже за дві хвилини вдарила в Хортицю. Найвища точка острова знаходиться на висоті 35 метрів над рівнем Дніпра. Тож майже миттєво затопленою виявилася його значна частина.

Масштаби трагедії були такими, що знайшли відголосок навіть у жорстко цензурованих радянських виданнях. Командуючий Південним фронтом І. Тюленев в мемуарах констатував: вода що піднялася після підризу греблі, загрожувала затопити острів і його тимчасових мешканців [11, с. 144]. Вже згаданий вище С. Голованівський озвучуючи версію про незрозумілу вибірковість водної стихії все ж визнав й інше: «Мета була досягнута: гітлерівці розшматовані могутнім ураганом, стерті в порошок уламками бетону, знищені, ліквідовані. Але вода рвалася далі. Вона спрямовувалася до маленьких красивих будиночків у підніжжя смарагдової Хортиці. Вона трощила, рівняла з землею місця, де люди знайшли своє щастя...» [7, с. 172]

Безцінні свідчення мешканців Хортиці, котрим поталанило вижити і які допомогли б відтворити обставини трагедії в деталях, протягом наступних 50 років офіційного нікого не цікавили. Вони не записувалися й тим більше не публікувалися, бо не відповідали радянському міфу. Однак коли це стало можливим опосередковано спогади ожили завдячуючи публікаціям закоханих в Хортицю краєзнавців. Створену на підставі розповідей старожилів моторошну картину хортицької драми знаходимо в історико-публіцистичній розвідці К. Сушка, котрий десятки років присвятив збиранню всього, що пов'язане зі славетним островом.

«Ніяк не второпати (чи, навпаки, дуже все зрозуміло?), як могло так статися, що про майбутню сплановану диверсію та її можливі трагічні наслідки не попередили підрозділи радянських військ, що зосередились у плавнях острова... Вода, що ринулася із верхнього б'єфа крізь пролом у греблі, здійнялася небаченої висоти й немірної сили хвилею. Частина тієї гігантської хвилі, що прокотилася Новим Дніпром, обрушилася на плавні острова, на озброєних, але беззахисних перед стихією людей. Коли хвиля відійшла,

на осокомах і вербах, в'язах і дубах залишилися висіти у неприродних позах сотні (якщо не тисячі) захисників соціалістичної вітчизни... Відразу ж окупанти позганяли із селищ жінок і наказали зібрати тіла загиблих червоноармійців. А вони лежали на полях, на городах, висіли на деревах у плавнях. Кажуть, буцімто, завойовники остерігалися спалаху епідемії» [12, с. 89, 91].

Додамо, що К. Сушко акцентував увагу на військових втратах. Але зрозуміло, що гинули й мешканці острова. Як це було у прибережній частині Запоріжжя, куди вода дісталася теж майже миттєво. В місті та в плавнях нижче по Дніпру заскочені зненацька городяни, ополченці, біженці з Правобережжя, як і на Хортиці, рятувалися на пагорбах, деревах.

Наведемо типові свідчення: «Води враз затопили плавні, в яких на той час перебували ополченці. Серед них був і мій дядько, працівник механічного цеху «Запоріжсталі». Загибло безліч людей. Мій родич врятувався, бо йому вдалося зачепитися за гілля високої деревини. Тримався на ній кілька діб... До наших днів дядько не дожив, бо в 43-му захворів на туберкульоз, довго хворів і помер» [13].

Водяний вал котився далі і дістався Каховки. Про силу повені нижче Запоріжжя говорить той факт, що аж до заповнення в середині 50-х років каховського водосховища в плавнях залишалися іржавіючі корпуси річкових суден, закинутах на 0,5 – 1, а іноді й півтора кілометри в сторону від русла Дніпра. Далеко на сушу викинуло навіть броньований артилерійський корабель «Волочайовка».

Що ж відомо конкретно про спричинені катастрофою людські й матеріальні втрати? Вище вказувалося, що в часи СРСР мовчали про радянські жертви й змагалися в тому, хто яскравіше подасть картину апокаліпсису німецьких підрозділів в районі Дніпрогесу. Однак відомо про загибель лише 1500 гітлерівців [14]. Цифру називають з посиланням на В. Суворова, радше публіциста, ніж історика. Але швидше за все ці його дані відповідають дійсності. Адже постраждали переважно частини вермахту, які встигли пройти на Хортицю. Високий правий берег ріки захистив основні сили ворога. Чого не скажеш про тих, кого повинь захопила на пологому лівому березі.

Втрати серед цивільного населення по гарячим слідам ніхто в умовах воєнних дій не збирався фіксувати. Що ж до армії, то командування фронту вже знаючи за чиїм наказом зруйновано Дніпрогес теж не ризикувало повідомляти про жертви повені. Адже зрозуміло, що в такому випадку воно й виявилось б винним як таке, що не забезпечило належних умов для захисту ввірених їм частин. Ну а в подальшому до питання не поверталися з ідеологічних міркувань.

Сьогодні ж, через 70 років, визначити точне число загиблих практично неможливо. Можемо лише спробувати обрахувати ймовірну їх кількість виходячи з оціночних даних про тих, хто опинився в зоні лиха.

Від повені постраждали проживаючі на низинних вулицях Запоріжжя й у селах по обох берегах Дніпра. Деякі села повністю змило. Окрім того плавні влітку були місцем активної господарської діяльності мешканців прилеглих до ріки населених пунктів. Там випасали худобу, заготовляли ліс, ловили рибу, збирали гриби, ягоди, лікарські рослини, будували тимчасове житло. Тобто біля води постійно знаходилися сотні, якщо не тисячі, жителів краю.

Але на порядок більше було тих, кого до Дніпра на його лівому березі привела війна. За декілька днів Дніпро перетнуло 50 – 70 тисяч біженців. Відчувши себе у відносній безпеці, вони зупинилися для відпочинку у затінку дерев біля прохолоди ріки. В Запоріжжі 45 тис. осіб записалося в ополчення. В області в цілому ополченців було 200 тис. Більшу частину з них стягнули до Дніпра для участі у відбитті очікуваної спроби гітлерівців форсувати ріку. Біля Дніпра концентрувалися сили стрілецької дивізії (один з її полків залишився в пастці на Хортиці), полку НКВС, двох артилерійських полків, менших підрозділів, які до підходу основних сил 12 армії утримували Запоріжжя. Особовий склад цих частин сумарно нараховував понад 20 тис. бійців. В ніч на 18 серпня у широкій смузі від Нікополя до Каховки і Херсона почався відхід на лівий берег двох загальновійськових армій і кавалерійського корпусу. А це ще 12 дивізій (150 – 170 тис. солдат і офіцерів).

Армійські втрати від повені свого часу називав публіцист і громадський діяч в еміграції Ф. Пігідо. Він писав про приблизно 20 тис. червоноармійців, які загинули у плавнях [15, с. 52]. Але це було лише припущення, яке не будувалося на по справжньому достовірних джерелах. Про події на Дніпрогесі Ф. Пігідо розповідала частково в 1942 р., а частково вже в еміграції колишній офіцер Червоної Армії, що був у серпневі дні в Запоріжжі, та троє мешканців міста. Тож він слушно застерігав: «Цілком зрозуміло, що перевірити кількість тих, що загинули, неможливо. Отже, називаю цю цифру з застереженням» [15, с. 52].

Ми теж не маємо даних, які б дозволили з'ясувати точні втрати від водної стихії в армійських частинах. Але спробуємо визначити наскільки вони могли бути помітними. Звернемося до документів і спогадів.

Повінь представляла настільки серйозну загрозу, що у зв'язку з нею штаб 18 армії видав окреме розпорядження з приводу підвищення рівня води у Дніпрі, яке почалося в наслідок відкриття шлюзів (так в документі – В. М.) у Запоріжжі на гідроелектростанції. Розпорядження містило 7 пунктів, які наказувалося виконати, щоб прискорити переправу і уникнути втрат. В ньому, зокрема, визнавалося, що війська, котрі вже переправилися, залишилися у плавнях і вимагалося їх там не затримувати. Окремо констатувалося погана організація переправи: величезне скупчення обозів на під'їзних шляхах, повільне і неорганізоване завантаження, неорганізований підхід частин до переправи [16, арк. 104, 105]. Очевидно, подібні розпорядження були й по 9 армії та кавалерійському корпусу.

Картину негараздів під час переправи доповнюють спогади С. Тюленева. Командувач фронту писав, що у середньому ширина Дніпра в місцях переправи складала два кілометри. Війська мали понтонно-переправочне майно лише для спорудження легких паромів. Особливо важко було кавалеристам, яким

окрім гармат і транспорту треба було переправити біля 9 тис. коней. Коні однієї з двох кавалерійських дивізій взагалі долали ріку уплав [11, с. 143 - 144].

Виходячи з вищевикладеного вважаємо за можливе сформулювати висновок: потужна повінь не могла не завдати відчутних втрат в умовах, коли Дніпро долали величезні маси військ, які під час переправи зіткнулися зі значними проблемами в її організації.

Повернемося до визначення загальної кількості тих, кого так чи інакше зачепив дніпровський потоп. Відштовхуючись від наведених нами вище даних назвемо орієнтовну цифру 450 тис. осіб. Можливо, саме на підставі подібних розрахунків А. Румме писав про 75 – 100 тис. загиблих внаслідок висадження Дніпрогесу. При цьому він, як і Ф. Пігідо, слушно зауважував: ймовірно [3, с. 128].

Нам запропонована Румме цифра все ж видається перебільшенням. Якщо її прийняти, доведеться погодитися з тим, що повінь забрала життя кожного четвертого – п'ятого, хто потрапив в її зону. Це все ж, мабуть, не відповідає дійсності. Але й два – три десятки тисяч жертв, про яких, на наш погляд, можна говорити, теж свідчення масштабної катастрофи.

Катастрофи, якій немає жодного виправдання. Вона б сприймалася дещо інакше, якби висадження Дніпрогесу диктувалося жорстокою необхідністю. Однак, як ми з'ясували, цієї необхідності не було. Гідроелектростанцію, звичайно, залишаючи місто потрібно було виводити з ладу. Але Запоріжжя після 18 серпня оборонялося ще 46 діб. Півтора місяці Дніпрогес міг приносити користь. Між тим виведення з ладу гідроелектростанції (були спалені й її генератори) паралізувало роботу промислових підприємств. Надалі електроенергія надходила по тимчасовій лінії з Донбасу, але її вистачало лише для мінімальних потреб найважливіших заводів. Припинилася подача місту води, оскільки труби насосної станції на зниклому водосховищі були тепер набагато вище рівня Дніпра.

Якби підриг здійснили в день, коли залишали місто, а це 4 жовтня, про жодні істотні втрати мова б не йшла. На той час армія і ополченці вже відступили від Дніпра. Далі на схід покотився потік біженців. Та й взагалі висаджувати греблю не було б потреби. Німці вже були на лівому березі вище й нижче по Дніпру і наявність чи відсутність переправи в Запоріжжі їх мало обходила. Вони вели наступ на місто по лівому берегу ріки від Дніпропетровська й одночасно здійснювали глибокий обхід радянських військ з району північніше озера-лиману Молочного понад узбережжям Азовського моря. Тож достатньо було б вивести з ладу лише агрегати станції.

На початку статті ми вказували, що драма 18 серпня стала ілюстрацією ставлення держави до своїх громадян. Для її очільників трагічні долі мільйонів людей були не вартою уваги пустою абстракцією. Ці мільйони не шукаючи «ощадливих» варіантів бездумно кидали в топку війни.

Новодячи емоційну розповідь С. Голованівського про німецьких генералів, які нібито не рахуючись з величезними втратами раз по раз спрямовували своїх солдат на штурм Дніпра, будували загату з їх тіл, автор піймав себе на думці, що це дуже схоже на опис радянського форсування ріки під Києвом восени 1943 р. У свідченні письменника все відповідало б дійсності, якби мова йшла про генералів інших, радянських. Саме система, яка будувалася на зневазі до життя окремої людини, породила основну «тактику» ведення бою: безперервні, бездумні лобові атаки. Тому, як відомо, на фронтах «Великої Вітчизняної» втрати радянські багаторазово перевищували німецькі від першого й майже до останнього дня війни.

Такому ставленню до людини завдячували своїм благополуччям виконавці висадження Дніпрогесу. Вони, бачте, помилилися в розрахунках, у результаті чого в тілі греблі виник неочікувано величезний розлом. Якби не це жертв було б на порядок менше. Що чекало підричників в умовах війни та ще й у сталінській державі, якби загибель безвинних співвітчизників когось турбувала? Запитання риторичне. Розстрілювали за менші провини, часто уявні. В нашому випадку для московського керівництва важливим був лише факт виконання наказу. Тож за розпорядженням з Москви Б. Єпова і О. Петровського з вибаченнями звільнили з-під арешту. Невдовзі вони вже підривали Волховську ГЕС, а протягом наступних років війни виконували спеціальні секретні завдання на різних фронтах. Б. Єпов, до речі, учасник висадження храму Христа Спасителя в Москві, став лауреатом Сталінської премії.

Джерела та література

1. Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. — К.: Политиздат Украины, 1976.
2. Гончар О. Вибрані твори: У 4 т. — т. 3 / О. Гончар. — К.: Сакцент Плюс, 2005.
3. Румме А. В. Скажите людям правду / А. В. Румме // Социологические исследования. — 1990. — № 9.
4. Гаев Ю. Август 41-го: «Рева та стогне Дніпр широкий» / Ю. Гаев // Гаев Ю. 25 + 5. — Запоріжжя : Поліграф, 2005.
5. Мороко В. М. Запорізька область у радянсько-німецькій війні 1941 – 1945 рр. Ч. 1. / В. М. Мороко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2007.
6. Тараненко С. В. Оборона Запорожья в августе – октябре 1941 года / С. В. Тараненко // Музейний вісник. — 2006. — № 6.
7. Голованівский С. Это касается всех / С. Голованівский. — Москва : Издательство «Известия», 1959.
8. Сосницький Л. Запорізькі «панфіловці»: 60 років історична наука мовчить / Л. Сосницький // «Наша газета +» [Центральний орган СДПУ(О)]. — 2001. — 17 серпня.

9. Бойове донесення штабу Південного фронту Верховному Головнокомандуючому про передчасне висадження Дніпровської ГЕС // Центральний архів МО Російської Федерації. — Ф. 228. — Оп. 754. — Спр. 60.
10. Самоедова С. Диверсія с именем Сталина / С. Самоедова // Московский комсомолец. — 2008. — 20 июня.
11. Тюленев И. В. Через три войны / И. В. Тюленев. — Москва : Воениздат, 1972.
12. Сушко К. І. Острів Хортиця: Історико-публіцистична розвідка / К. І. Сушко. — Запоріжжя : Дике Поле, 2001.
13. Петрик В. Про лихо в плавнях мені розповів рідний дядько / В. Петрик // Запорозька Січ. — 2002. — 1 жовтня.
14. Смага И. ДнепроГЭС: топи своих, чтобы чужие боялись / И. Смага, О. Боглевская // Газета по-киевски. — 2010. — 31 августа.
15. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / Ф. Пігідо-Правобережний. — К. : Смолоскип, 2002.
16. Бойове розпорядження штабу 18-ої армії командирам 55-го і 17-го стрілецьких корпусів про порядок переправи військ на східний берег р. Дніпро (18 серпня 1941 р.) // Центральний архів МО РФ. — Ф. 461. — Оп. 2704сс. — Спр. 1.

Мороко В.Н. Днепрогэс: черный август 1941 года

Рассматриваются обстоятельства подрыва днепровской гидроэлектростанции 18 августа 1941 г. Автор приходит к выводу, что приведшее к значительным жертвам разрушение станции было необоснованным.

Ключевые слова: Днепрогэс, подрыв дамбы, тоталитарная система, катастрофа

Moroko V. M. Dnieproges: black August 1941

Analyzes the dramatic episode of the Second World War on the territory of Ukraine (August 1941, Zaporozhye)

Key words: Dneproges, burst a dam, a totalitarian system, catastrophe

УДК: 94(477.6)“1941/1944”

Ф. І. Полянський

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1941–1944 РР.)

У статті проаналізовано освітній процес дошкільних, початкових і середніх закладів в умовах німецького окупаційного режиму у 1941-1944 рр. на території Тернопільщини, яка була розділена між райхскомісаріатом «Україна» і генеральною губернією. Показано роль українських громадських організацій у становленні і розвитку українського шкільництва та доведено згубні наслідки німецької окупації для освітньої сфери Тернопільщини.

Ключові слова: дитячі садочки, українські народні школи, середні школи, Український центральний комітет, вчителі.

Вихованню і навчанню дітей відводиться важливе місце в українському суспільстві. В організованому навчально-виховному процесі беруть участь, як державні органи, так і громадські організації. Дискусії щодо освіти підростаючого покоління не припиняються і сьогодні. У цьому ракурсі цікавим буде розглянути діяльність українських громадських організацій на освітній ниві в умовах німецького окупаційного режиму.

Відомо, освітня політика нацистів здійснювалася у контексті загальнополітичного курсу націонал-соціалістичної Німеччини. Німецька влада розглядала освіту українського народу як складову частину онімечування і поневолення. Для ненімецького населення базовими елементами освіти були народні (початкові) та фахові (професійні) школи, функціонування яких було можливим за умови його пронімецького спрямування.

На тернопільських землях, як і всій Галичині, що відійшли до дистрикту “Галичина” генерального губернаторства, організація освітнього життя різко контрастувала на тлі німецької окупаційної політики в райхскомісаріаті “Україна”. У Галичині, на відміну від інших окупованих українських земель, існувало єдине спеціалізоване керівництво освітньою справою на регіональному рівні. Всі повноваження щодо освітньої діяльності в дистрикті були зосереджені в руках створеного в серпні 1941 р. відділу науки і навчання, який контролював роботу всіх навчальних закладів і вважався найвищою інстанцією організації та координування діяльності органів та закладів освіти. При окружних та повітових старостах утворювалися окремі шкільні установи під керівництвом шкільних радників.

Для реалізації освітньої політики в Галичині німцями було залучено відділ шкільних справ та відділу у справах молоді Українського Центрального Комітету (УЦК), а на місцях українські окружні (УОК) і повітові комітети (УПК).

Керівником УОК на Тернопільщині був Іван Жуковський – вчитель з Підволочиського повіту. Очолював організаційний відділ – Панас, учитель середньої школи №1 м. Тернополя, земельний – Іван Озоркевич,